

MOVAROUNNAHR ISLOM ILMIY AN'ANALARINING XORIJDADA DAVOM ETTIRILISHI: MAHMUD TAROZIYNING HAYOTI VA MEROSI TAHLILI*Isomiddinov Toshtemir Sayfiddinovich**O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi bitiruvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrda Movarounnahr islom ilmiy va ekzegetik an'alarini xorijda, xususan Hindiston, Pokiston va Saudiya Arabistonida izchil davom ettirgan yirik mutafakkir va mufassir Said Mahmud ibn Said Nazirxon Taroziy (Oltinxon To'ra)ning hayot yo'li va ilmiy merosi tahlil qilingan. Allomaning «Qur'oni Karim: turkistoncha tarjimasi» asarining metodologik o'ziga xosliklari, uning «Tafsiri Jalolayn» asari bilan uslubiy o'xshashliklari hamda farqlari qiyosiy-matniy usulda o'rganilgan. Tadqiqot davomida Mahmud Taroziyning sobiq Ittifoq davridagi daxriylik siyosati sharoitida Turkiston xalqlari ma'naviy va diniy ehtiyojlarini qondirishdagi olingan natijalari hamda uning asarlarining zamonaviy islomshunoslikdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mahmud Taroziy, Oltinxon To'ra, Movarounnahr ilmiy maktabi, Turkiston, Qur'on tarjimasi, Tafsiri Jalolayn, ekzegetika, muhojirlik adabiyoti.

Аннотация. В данной статье анализируются жизненный путь и научное наследие Саида Махмуда ибн Саида Назирхана Тарази (Алтынхан Тора) — крупного мыслителя и мufассира, последовательно продолжавшего исламские научные и экзегетические традиции Мавераннахра за рубежом (в Индии, Пакистане и Саудовской Аравии) в XX веке. Методологические особенности его труда «Коран Карим: перевод на туркестанский язык», его стилистические сходства и различия с «Тафсиром аль-Джалалайн» исследованы сравнительно-текстуальным методом. В ходе исследования освещены результаты деятельности Махмуда Тарази по удовлетворению духовных и религиозных потребностей народов Туркестана в условиях атеистической политики бывшего Союза, а также роль его трудов в современном исламоведении.

Ключевые слова: Махмуд Тарази, Алтынхан Тора, научная школа Мавераннахра, Туркестан, перевод Корана, Тафсир аль-Джалалайн, экзегетика, эмигрантская литература.

Abstract. This article analyzes the life and scholarly heritage of Sa'id Mahmud ibn Sa'id Nazirkhan Tarazi (Altynkhan Tora), a prominent thinker and mufassir who consistently continued the Islamic scholarly and exegetical traditions of Mavarannahr abroad (in India, Pakistan, and Saudi Arabia) during the 20th century. The methodological features of his work "The Holy Quran: Translation into the Turkestani Language," alongside its stylistic similarities and differences with "Tafsir al-Jalalayn," are examined through a comparative-textual approach. The study highlights the impact

of Mahmud Tarazi's activities in meeting the spiritual and religious needs of the peoples of Turkestan under the anti-religious policies of the former Soviet Union, as well as the significance of his works in contemporary Islamic studies.

Keywords: Mahmud Tarazi, Altynkhan Tora, Mavarannahr scholarly school, Turkestan, Quran translation, Tafsir al-Jalalayn, exegetics, migrant literature.

KIRISH (INTRODUCTION). Islom sivilizatsiyasi va uning mintaqaviy rivojlanish bosqichlarini o'rganishda Movarounnahr ilmiy maktabi vakillarining nafaqat o'z hududida, balki xorijiy mamlakatlarda olib borgan faoliyatini ham tadqiq etish muhim akademik ahamiyat kasb etadi. XX asrda yuz bergan siyosiy to'polonlar, sho'rolar hokimiyatining o'rnatilishi va uning ortidan boshlangan keskin daxriylik (ateistik) siyosati natijasida o'lkadan ko'plab ulamolar, ziyolilar va millat fidoyilari hijrat qilishga majbur bo'ldilar. Ushbu muhojirlik to'liqini vakillari borishgan mamlakatlarda nafaqat o'z shaxsiyatlarini, balki o'zlari munosib bo'lgan ilmiy an'analarni saqlab qolish va ularni yanada boyitish yo'lidano'ldilar.

Ana shunday yirik siymolardan biri, musulmon Sharqida «To'ra sohib» va «Oltinxon To'ra» nomlari bilan shuhrat qozongan alloma Said Mahmud ibn Said Nazirxon Taroziy al-Madaniydir. Mahmud Taroziy o'z ijodiy faoliyati va ijtimoiy-ma'rifiy harakati bilan nafaqat xorijda, balki o'z davrida temir parda ortida qolib ketgan vatandoshlari ongida ham islomiy tafakkurning yashab qolishiga ulkan hissa qo'shdi.

Allomaning eng salmoqli asari shubhasiz, o'zbek tilida (Turkiston shevasida) bitilgan ilk mukammal ma'no tarjimalari va sharhlaridan biri hisoblangan «Qur'oni Karim: turkistoncha tarjimasi» asaridir. Ushbu asarning metodologik asosi klassik davr an'analarga, xususan, islom olamida talabalar va keng xalq ommasi uchun eng tushunarli manba sifatida ko'riladigan «Tafsiri Jalolayn» uslubiga yaqinligi bilan ajralib turadi. Ushbu ilmiy maqolada Mahmud Taroziyning hayoti, ijtimoiy-siyosiy muhit ta'sirida kechgan faoliyati hamda uning ekzegetik (tafsir) asarining ilmiy va uslubiy qiymati kompleks o'rganiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

XIX asr oxiri va XX asr davomida Turkiston ulamolarining xorijdagi, xususan, Saudiya Arabistoni va Hindistondagi ilmiy faoliyatini yoritish masalasi mustaqillik yillariga kelibgina tizimli ravishda o'rganila boshlandi. Ungacha allomaning asarlari va shaxsiyati haqidagi ma'lumotlar sho'ro mafkurasi talablariga binoan yopiq fondlarda saqlangan yoki e'tibordan chetda qoldirilgan.

Mahmud Taroziy shaxsiyati va uning tarixiy biografiyasini o'rganishda Sayfiddin Jalilovning tadqiqotlari, xususan, uning «Buxoriylar qissasi» nomli asari va ilmiy maqolalari muhim poydevor hisoblanadi[1]. S. Jalilov allomaning tug'ilgan joyi,

shajarasi va uning Fargʻona vodiysida, xususan Andijonda kechgan taʼqib yillari haqidagi arxiv maʼlumotlari va ogʻzaki xotiralarni ilmiy muomalaga kiritdi[4].

Allomaning bevosita manbashunoslik va matnshunoslik nuqtayi nazaridan ekzegetik merosini tadqiq etish masalasi Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tadqiqotchilari tomonidan olib borilmoqda. Xususan, Filip Husniddinov oʻzining ilmiy izlanishlarida Mahmud Taroziy asarlarining Toshkent qoʻlyozmalar va toshbosma asarlar fondidagi inventar raqamlarini (masalan, 4015, 4020-sonli nusxalar) aniqladi va asarning paleografik va grafik xususiyatlarini tahlil qildi[3].

Xorijiy adabiyotlarda, xususan, Yaqin Sharq va Arab mamlakatlari tadqiqotlarida allomaning faoliyati koʻproq uning Makkai Mukarrama va Madinai Munavvaradagi mudarrislik davriga oid kontekstda uchraydi. Abdulaziz ibn Ibrohim ibn Qosimning «Ilmiy matnlar boʻyicha qoʻllanma» (*ad-Dalil ila al-mutun al-ilmiyya*) asarida allomaning «Juzʼ Amma» tafsiri va uning metodik uslubiga qisqacha toʻxtalib oʻtilgan[5]. Biroq, Mahmud Taroziy tafsirining ichki lingvistik strukturasi, uning soʻzma-soʻz tarjima qilish metodologiyasi va klassik «Tafsiri Jalolayn» bilan qiyosiy jihatlari maxsus qiyosiy tadqiqot doirasida toifalashtirilmagan. Ushbu maqola ayni shu boʻshliqni toʻldirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Ushbu maqolani yozishda va allomaning ilmiy merosini baholashda islomshunoslik va manbashunoslikning quyidagi zamonaviy metodlaridan foydalanildi:

1. **Tarixiy-biografik va kontekstual tahlil usuli:** Bu usul orqali Mahmud Taroziy yashagan davrdagi siyosiy oʻzgarishlar (1917-yilgi toʻqolonlar, shoʻro repressiyalari, Hindiston va Pokistonning boʻlinishi) allomaning ijodiy geografiyasi va asarlari yoʻnalishiga qanday taʼsir koʻrsatganligi oʻrganildi.

2. **Qiyosiy-matniy (komparativ) tahlil usuli:** Allomaning 713 betdan iborat «Qurʼoni Karim: turkistoncha tarjimasini» asarining tuzilishi, Qurʼon oyatlari ostida berilgan snyat-maʼno tarjimalari va sahifa chetlaridagi hoshiya (subkommentariy)lar tizimi klassik arab ekzegetikasining eng ixcham namunasi boʻlgan «Tafsiri Jalolayn» matni bilan strukturaviy va stilistik jihatdan solishtirildi.

3. **Deskriptiv (tavsifiy) va tipologik usul:** Mahmud Taroziy tomonidan taʼlif etilgan asarlarning janrlari (tafsir, hadis sharhi, siyar, sheʼriyat) aniqlanib, ularning funksional vazifalari va Turkiston musulmonlari maʼnaviy hayotidagi olingan natijalari tasniflandi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Said Mahmud Taroziyning hayot yoʻli va ijodiy geografiyasi

Said Mahmud Taroziy 1895-yilda qadimgi Tarozi shahrida ziyoli ulamo oilasida tavallud topdi. Uning shajarasi mintaqada chuqur ildiz otgan Ilikxoniyar sulolasiga

ulanadi. Mintaqadagi siyosiy beqarorlik va jadidchilik hamda qadimchilik harakatlari fonida, uning otasi Said Nazirxon sho‘rolar hokimiyati tomonidan qatag‘on qilinib, bedarak yo‘qoladi[1]. Bu fojia yosh Mahmudxonning hayotida chuqur iz qoldirdi.

Mahmudxon yoshligidan favqulodda xotira va iqtidor sohibi bo‘lib yetishdi. U fors adabiyotining yirik namoyandalari Hofiz va Sa‘diy asarlarini yod oldi, Qur‘on qiroatini mukammal o‘rgandi. Uning ilmiy shakllanishida Toshkentdagi «Ko‘kaldosh» madrasasi va Buxoro madrasalari markaziy o‘rin tutdi. Bu yerda u arab, fors tillarini va mumtoz islom ilmlarini (fiqh, kalom, nahv, balog‘at) yuqori darajada o‘zlashtirdi.

1917-yilgi inqilobdan keyin u o‘z shahrida «maktabdor» (muallim) va keyinchalik madrasada mudarris bo‘lib ishladi. Turkiston, Chimkent, Sayram va Marki hududlarida tanila boshlagan davrda u sho‘rolar maxfiy xizmatining ta‘qibiga uchradi[2]. 1920-yillarda Farg‘ona vodiysida, xususan Andijonda yashirinib yurgan kezlari haqida yosh mulla Abdulahad Azizov (shoir Anisiy) xotiralar qoldirgan: Mahmud Taroziy kunduzlari qabristonlarda yashirinib, kechalari ulamolar xonadonlarida ilm ahli bilan muloqot qilgan.

Allomaning hijrat yo‘li murakkab kechdi: Farg‘onadan Afg‘oniston, so‘ngra Hindiston (Bombey, Karochi, Lahor, Lakhnau, Mo‘lton) orqali Saudiya Arabistoniga ulandi. Bombeyda u o‘zining ilk turkiy (o‘zbek lahjasidagi) ma‘no tarjimasini yaratishga kirishdi. Karochida uning vatanparvarlik va islomiy axloq mavzusidagi she‘rlari «Musaddasoti Mahmudiya» (1953 y.) nomi bilan bosildi. Hindiston va Pokiston bo‘linishidan so‘ng u Saudiya Arabistoniga o‘tib, Makkai Mukarrama va Madinai Munavvarada 40 yildan ortiq vaqt davomida yirik ilmiy va ma‘rifiy faoliyat ko‘rsatdi.

Ekzegetik merosi: «Qur‘oni Karimning turkistoncha tarjimasi»

Mahmud Taroziy tomonidan yaratilgan ushbu tafsir 713 sahifadan iborat bo‘lib, o‘z davrining o‘ziga xos noshirlik va matnshunoslik xususiyatlarini aks ettiradi. Sahifada arabcha matn ostidan o‘zbekcha snyat-ma‘no tarjimasi joy olgan, eng asosiy tahliliy izohlar esa sahifaning ikki chetidagi hoshiyalarda keltirilgan. Kitob nasta‘liq xatida bitilgan va uning muqaddimasi an‘anaviy «Amma ba‘d» iborasi bilan boshlanadi.

Asarning o‘ziga xos uslubiy jihatlarini quyidagicha tizimlashtirish mumkin:

1. **Suralar muqaddimasi:** Har bir suraning boshida uning nozil bo‘lish joyi (Makkiy yoki Madaniy), oyatlar soni va suraning ma‘nosi qavs ichida aniq ko‘rsatiladi. Agar suraning bir necha nomi bo‘lsa (masalan, «Fotiha» uchun — Ochuvchi, Maqto‘vchi, Shifo), ular ham to‘liq sanab o‘tiladi.

2. **Sinfiy (sözma-so‘z) tarjima usuli:** Mahmud Taroziy arab tili grammatikasi va gapi qurilishini turkiy matnda ham saqlab qolishga harakat qilgan. Oyat boshida kelgan arabcha so‘z o‘zbek tilida qanday ma‘no anglatasa, tarjima satri

ham aynan o'sha so'zning tarjimasidan boshlanadi. Bu usul matnni o'rganuvchi talabalar uchun har bir so'zning o'z o'rnini anglashda juda qulay hisoblanadi.

3. **Hoshiyalar tizimi:** Boshqa ko'plab tafsirlardan farqli o'laroq, qo'shimcha sharhlar sahifaning eng ostki qismida emas, balki tarjimaning bevosita yonida (hoshiyada) maxsus ko'rsatkichlar bilan berilgan. Bu o'quvchining diqqatini oyat va uning hoshiyadagi sharhi o'rtasida tezkor bog'lashni ta'minlaydi.

Alloma asarni yozish sababi va ijozati haqida o'z muqaddimasida shunday deydi:

«Qur'onning fors va urdu tillarida ko'plab tarjima va tafsirlari mavjud bo'lsa-da, bu tillarni bilmaydigan Turkiston musulmonlari bu baxtdan mahrum edilar. Toif shahrining kuyunchak ahli va mening muhtaram ustozim, nahv va mufasssirlar shayxi Muhammad Aminning amrlari bilan ushbu ulug' vazifani zimmamga oldim... Hindiston olimlarining avvalgi tarjimalari menga yo'lchi yulduz bo'ldi»[7].

«Tafsiri Jalolayn» bilan qiyosiy tahlil

Zamon ulamolaridan Qori ibn Yamin allomaning ushbu mehnatiga yuqori baho berib, uning uslubini klassik «Tafsiri Jalolayn» (Jaloliddin al-Mahalliy va Jaloliddin as-Suyutiy hammuallifligidagi asar) bilan qiyoslaydi[8].

Quyidagi jadvalda «Tafsiri Jalolayn» va Mahmud Taroziy tafsirining strukturaviy va metodologik ko'rsatkichlari qiyosiy aks ettirilgan:

Tahlil mezonlari	«Tafsiri Jalolayn» (XV asr)	Mahmud Taroziy tafsiri (XX asr)
Matn tili	Mumtoz arab tili.	Eski o'zbek tili (Turkiston/Farg'ona lahjasi).
Hajmi va formati	1 jild, ixcham, so'zma-so'z lingvistik izoh.	713 bet, oyat osti tarjimasi va yon hoshiyali sharh.
Maqsadli auditoriya	Madrassa talabalari va arabzabon ilmiy qatlam.	Turkistonlik muhojirlar va ona tilida ilm oluvchi xalq.
Qiroat farqlari	Har xil qiroat maktablarining farqlarini (qiroat) ko'rsatadi.	Qiroat farqlariga to'xtalmaydi, asosan mintaqaviy ma'lum qiroatga tayanadi.

Tahlil mezonlari	«Tafsiri Jalolayn» (XV asr)	Mahmud Taroziy tafsiri (XX asr)
Hadislarni keltirish	Rivoyat zanjirlarini (isnod) qisman saqlaydi.	Isnodlarni qisqartirib, matn mazmuniga va amaliy axloqqa e'tibor qaratadi.

Qori ibn Yamin yozganidek, har ikkala asar ham matnni ortiqcha falsafiy yoki kalomiy munozaralar bilan og'irlashtirmasdan, eng zarur sharhlarni lakonik (lo'nda) uslubda berishi bilan bir-biriga juda yaqin turadi. Mahmud Taroziy asari mohiyatan «Tafsiri Jalolayn»ning turkiy tildagi muqobili vazifasini bajargan.

Mahmud Taroziyning boshqa ilmiy asarlari

Alloma nafaqat mufassir, balki islomiy ilmlarning boshqa sohalarida ham samarali ijod qilgan. Bugungi kunda uning 20 ga yaqin asarlari aniqlangan:

- **«Arba'in» (40 hadis sharhi):** Arab tilidagi qirq hadisni o'zbek tiliga chuqur sharhlar va falsafiy-axloqiy ruboiylar ko'rinishida o'girib, mustaqil adabiy asar darajasiga yetkazgan.
- **«Riyoziyus-solihiy» tarjimasi:** Imom an-Navaviyning mashhur hadislar to'plamini turkiy tilga kengaytirilgan izohlar bilan muvaffaqiyatli o'giran.
- **«Nur ul-basar»:** 1964-yilda Karochida, 1982-yilda Madinada bosilgan ushbu asar Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning hayotlari (siyar)ga bag'ishlangan eng ishonchli manbalardan biridir[6].
- **«Devoni kasoidi Mahmudiya» va «Musaddasoti Mahmudiya»:** Allomaning darslik, ilm-fan, axloq va eng asosiysi, sovet mustabid tizimi ostida qolgan Vatan ozodligiga bag'ishlangan she'riy asarlari to'plamidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Said Mahmud Taroziy (Oltinxon To'ra)ning hayoti va uning ilmiy-ekzegetik merosini o'rganish natijasida quyidagi fundamental xulosalar shakllantirildi:

1. Mahmud Taroziy XX asrda yuz bergan murakkab siyosiy jarayonlar va hijrat qiyinchiliklariga qaramay, Movarounnahr islomiy ilmiy maktabining munosib an'alarini xorijda saqlab qolgan va rivojlantirgan yirik mutafakkirdir.

2. Allomaning «Qur'oni Karim: turkistoncha tarjimasi» asari o'zining lakonik uslubi, sinfiy (so'zma-so'z) tarjima metodologiyasi va hoshiyalar tizimi bilan klassik «Tafsiri Jalolayn» an'alarining turkiy tildagi o'ziga xos muvaffaqiyatli davomi hisoblanadi.

3. Sho'rolar davridagi kuchli ateistik bosim sharoitida Mahmud Taroziyning asarlari va o'zbek tilidagi tarjimalari O'rta Osiyo respublikalariga yashirincha kirib

kelib, mintaqa musulmonlari ongida diniy va milliy o'zlikni saqlab qolishda muhim «ma'naviy qalqon» vazifasini bajardi.

Tavsiya va takliflar:

- Mahmud Taroziyning xorijiy davlatlarda (Saudiya Arabistoni, Pokiston, Hindiston) bosilgan barcha asarlari, qo'lyozma va toshbosma nusxalarini to'liq jamlab, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi hamda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondlarida rasta raqamli maxsus elektron bazasini yaratish.
- Islomshunoslik va xorijiy sharqshunoslik yo'nalishidagi magistrlik va doktorlik dissertatsiyalari doirasida allomaning «Nur ul-basar» snyat asari va «Musaddasoti Mahmudiya» adabiy merosini manbashunoslik nuqtayi nazaridan chuqur va alohida tadqiq etishni yo'lga qo'yish lozim.

FOIDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Jalilov, S. *Buxoriylar qissasi: Tarixiy-biografik bayon*. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2006. – 180 b.
2. Jalilov, S. *Buxoriylar qissasi kitobi*. Elektron resurs: <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/maqolalar/748-maqola.html> (Murojaat sanasi: 26.04.2026).
3. Husniddinov, F. Mahmud Taroziyning ilmiy merosi va uning Sharq qo'lyozmalari fondidagi nusxalari tahlili // *O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti yosh olimlar axborotnomasi*. – Toshkent, 2024. – № 1. – B. 45–51.
4. Jalilov, S. Oltinxon To'ra Taroziyning hayoti va ijodiy merosi xususida // *Hidoyat jurnali*. – Toshkent, 2009. – № 11. – B. 56–59.
5. Abdulaziz ibn Ibrohim ibn Qosim. *Ilmiy matnlar bo'yicha qo'llanma* = الدليل العلمية المتون إلى. 1-nashr. – Riyoz: Dor as-Samaiy, 2000. – 765 b.
6. Taroziy, S. M. (Oltinxon To'ra). *Nur ul-basar (Siyar)*. – Madina: Dor al-Imon, 1982. – 320 b.
7. Taroziy, S. M. (Oltinxon To'ra). *Qur'oni Karim: turkistoncha tarjimasi va hoshiyasi*. – Madina: Dor al-Imon, 1956. – 713 b.
8. Qori ibn Yamin. *Tafsiri Oltinxon To'raga yozilgan taqrizlar to'plami*. – Karochi: Tarjimoni afkor, 1958. – 45 b.